

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Kiss Lajos
1922–2003

Gyászol a hazai és a nemzetközi tudományos világ: 2003. február 16-án, Budapesten elhunyt Kiss Lajos akadémikus, a szlavisztika, az etimológia, a névtan, a lexikográfia, a nyelvtudomány-történet, a magyar–szláv nyelvi kölcsönhatások és a térképtörténet kimagasló képviselője.

Debrecenben született, 1922. június 2-án. A város piarista gimnáziumában kitüntetéssel érettségizett. A középiskolában német, francia, majd angol nyelvi tanulmányokat folytatott, a latin grammatika elsajátítását országos tanulmányi versenyen való részvétellel bizonyította. 1940–41-ben katonaként tíz hónapot töltött Munkácson, szlavisztikai tanulmányai kezdeteinek színhelyén. 1941 és 1943 között a honvéd Ludovika Akadémián tanult, amelyen a szaktantárgyak és egy világnyelv elsajátítása mellett valamelyik kárpát-medencei nemzetiségi nyelv rendszeres tanulását is megkívánták. Tisztinövendékként szerzett ruszin ismeretei alapozták meg orosz nyelvtudását, melyet a második világháború és tragikus következményei is alakítottak. Tüzér hadnagyként eltöltött egyéves harctéri szolgálatot követően ugyanis 1945-ben szovjet hadifogságba került. A

Nyelvtudományi Közlemények 100. 346–373.

Kaukázusban, közelebről Tbiliszi külterületén fekvő foglytáborban három évet volt kénytelen eltölteni, de igyekezett „a gályapadot laboratóriummá változtatni”: alig egy évvel odakerülése után már tolmácsként működött a táborban.

Nem sokkal hazatérését követően, 1948 őszén beiratkozott szülővárosa egyetemén a német–oroszl szakra. Igen gyorsan nemcsak hallgatója lett az egyetemnek, hanem egyben katedrán előadó tanár is: 1952–1954-ben tanársegédként működött. Kitűnő orosz nyelvi ismereteit számos területen kamatoztatta: 1950-től a többek közt orosz műfordítónak számúzott Németh Lászlónak is segített, például a később 14 kiadást is megért Anna Karenina fordításában.

Harmadik aspirantúrapályázatát 1954-ben elfogadták, és Hadrovics László lett a vezetője az ELTE szlavisztikai tanszékén. Életének ezt az időszakát Kiss Lajos meghatározó jelentőségűnek tartotta: „az ideális tudományos környezetben, stimuláló légkörben, intenzív munkával eltöltött három aspiránsi év nagyon sokat nyújtott számomra. Ez alatt az idő alatt fejlődtem ruzzisztából képzett szlavistává.” Aspirantúrája 1957 őszén lejárván a szlavisztikai tanszék vezetője, Kniezsa István akadémikus rábízta a tanszéken a lengyel nyelvtörténet oktatását, és az ifjú szlavista az ELTE-n meg is kezdte a tanítást. Az egyetemi tanács azonban „politikai aggályai” miatt felülbírálta a kari tanács kinevezésre irányuló előterjesztését, és nem járult hozzá Kiss Lajos egyetemi oktatói működéséhez. Nem sokkal később, az 1956-os forradalmat követő tömeges megtorlás keretében a katonai hatóságok lefokozták az addigi tartalékos hadnagyot, és e törvénysértésre jó három évtizeddel később az 1990. évi rehabilitálás jelenthetett az akkor 68 esztendősl tudományos osztályvezetőnek erkölcsi elégtételt.

Az állás nélkül maradt 35 éves tudósjelölt végül az MTA Nyelvtudományi Intézetében kapott kinevezést 1957. december 1-jével, és negyven esztendőn át, egészen 1996 végéig e kutatóintézet volt a főállású munkahelye. Minden egyetemi oktató álma, az egyetemi iskolateremtés és tudósképzés perspektívája tehát nem adatott meg neki, de a Nyelvtudományi Intézetben lehetősége nyílt arra, hogy idővel nagyszabású lexikográfiai szintézisek meghatározó szerepű munkatársává, sőt később egyszemélyes szerzőjévé válhasson. Először a Magyar Nyelv Értelmező Szótárának (ÉrtSz I–VII., 1959–1962) nagyszabású kollektív munkálataiban vett részt, és emellett egyéni tudományos munkaként szlavisztikai, illetőleg a szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás tárgykörébe tartozó dolgozatokat tett közzé. Az 1960-as években – kerek egy évtizedig – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának (TESz I–II, 1967–1970) egyik legfoglalkoztatottabb, meghatározó jelentőségű szerzője és társszerkesztője, majd a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz, 1972) tömör etimológiai utalásainak összeállítója (nem egy szómagyarázata a szófejtés fő forrásává vált a TESz későbbben, 1976-ban napvilágot látott III. kötetében). Időközben több terjedelmes etimológiai gyűjteményt is kiadott: Hatvanhét szómagyarázat (NytudÉrt 71); Szláv tükörszók és tükör-

jelentések a magyarban (NytudÉrt 92). A múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben egyedül dolgozott egy hatalmas, azóta hézagpótlónak bizonyult névfejtő lexikográfiai munkán, és az 1978 és 1997 közötti két évtizedben a nyilvánosság elé került a Földrajzi nevek etimológiai szótárának előbb egykötetes 1–3., majd a kétszeresére növelt terjedelmű 4–5. kiadása, becslésem szerint összesen mintegy 40 000 példányban.

1981-től 1992-ig, egyéb munkái mellett Hadrovics László és Gáldi László Orosz–magyar szótárának átdolgozását és tetemes kibővítését végezte főszerkesztői minőségben – mint a leendő harmadik társszerző –: 221 kiadói doboznyi anyag felülvizsgálatát követően mintegy 100 000 szócikket öntött végső formába, mindez jellemzi egyben „egyéniségét, tudósi habitusát és munkaerkölcsét /... / is” (<http://www.mta.hu/aktualis/szemelyi/h26.htm>). Eddig a szótár CD-ROM változata jelent meg (1998-ban). A köztisztelőben álló személyiség 1986 és 1996 között a Nyelvtudományi Intézet lexikográfiai osztályát vezette. Megszervezte és elindította az intézet eddigi legnagyobb vállalkozásának munkálatait: kialakította a számítógépes alapon készülő nemzeti nagyszótárunk munkaközösségét (A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára. 1533–1990). 1997-től az intézet nyugalmazott tudományos tanácsadójaként, ún. kutatóprofesszoraként működött.

1960-ra elkészült a máig kéziratban maradt A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben című monumentális kandidátusi értekezése (I. rész. Nyelvészeti feldolgozás. II. rész. Szótár [Budapest]), mely az orosz történeti szóképzés témakörébe vág. 1984-ben szerezte meg a nyelvtudomány akadémiai doktori fokozatát a Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban című értekezésével (tézisei: Budapest, 1983), melynek gazdag anyaga – mint fentebb láthattuk – már 12 évvel korábban napvilágot látott. Ezt követően címzetes egyetemi tanár címmel tüntették ki. 1998-ban akadémiánknak levelező, 2001-ben pedig rendes tagjává választották. Akadémiai székfoglaló előadásai Az új európai víznévkutatás címmel 1999. január 11-én, illetőleg A hegyek és a hegységek nevei címmel 2001. október 8-án hangzottak el (eddig az előbbi látott lapvilágot, külön füzetben is: Budapest, 2000. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián).

Évtizedeken át rendkívül sokrétű szakmai közéleti tevékenységet és tudományszervező munkásságot folytatott. Alelnöke volt az MTA Nyelvtudományi Bizottságának, tagja az MTA Óstörténeti Bizottságának, a TMB Nyelvtudományi Bizottságának, a Magyar Nyelvi Bizottságnak, a Tárcaközi Földrajzi-név Bizottságnak, tanácskozási jogú tagja az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának, elnöke az OTKA Nyelvtudományi Zsűrijének. Emellett élete végéig a Magyar Nyelv és a Studia Slavica című folyóiratok szerkesztő bizottságának tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja és a Magyar Térképbarátok Társulatának díszelnökségi tagja.

A magyar tudományosság másfél évtizedes mulasztását némileg pótolva és jóvátéve 1997. június 12-én a Nyelvtudományi Intézet akkori, Színház utca 5–9. sz. alatti épületének könyvtárában bensőséges ünnepség keretében nyújthattuk át kedves kollégáknak a Kiss Gábor és e sorok írójának szerkesztésében készült Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára című, 502 lapos tanulmánygyűjteménynek addigra elkészült egyetlen, díszkötéses példányát, 64 tisztelgő pályatárs 62 tanulmányával. Szerkezetét tekintve a végül 1997 szeptemberében 500 példányban megjelent – folyóiratunkban korábban nem ismertett – jubileumi kiadványban a háromoldalas köszöntő az egykori kedves kolléga, az addigra eltávozott mester és jó barát: Hadrovics László nevéhez fűződött; ez volt az utolsó írása. A terjedelmes kötet törzsanyagát értelemszerűen a tisztelgő szerzőknek a nevük betűrendjében közölt tanulmánya tetti ki (13–475). E dolgozatok túlnyomó többsége, közel háromnegyede névtani és lexikológiai-lexikográfiai tematikájú volt; az előbbieket mindenekelőtt a helynevekre irányultak, az utóbbiak körében a szótani (etimológiai, szójelentéstani, terminológiai stb.) és a szótártani írások többé-kevésbé azonos számban kaptak helyet. Emellett képviseltette magát többek közt a magyar (illetőleg az általános) hang-, alak-, jelentés- és mondat, valamint a nyelvészeti és a stilisztika is – egy vagy több tanulmánnyal. Végül – de az egykoron éveken át a finnugor osztály egyik szobájában asztalhoz jutott jubiláns esetében kiváltképp nem utolsósorban – együttesen közel egy tucat szlavista, illetőleg finnugor nyelvész szerző szerepelt még az ünnepi kötetben. Az ünnepi könyv harmadik, befejező egysége Kiss Lajos publikációinak 369 tételből álló, 22 oldalas jegyzékét foglalta magában. A kötethez függelékként szó-, név- és tárgymutató járult. Az ünnepeltet tehát személyéhez és munkásságához tartalommal és terjedelemben egyaránt méltó kötet köszöntötte kerek születésnapján.

A földrajzi nevek eredetére irányuló kutatásoknak monumentális szintézisét, a Földrajzi nevek etimológiai szótárát sokan méltatták. A recenzensek egyöntetűen megállapították, hogy Kiss Lajos hézagpótló szótárának első (három) kiadásában elsősorban a korszerű magyar földrajzinév-kutatás alapjait vetette meg, a negyedik (és ötödik), kétszeresére bővített változat pedig – a szerző által kimunkált elvi-módszertani elvek következetes alkalmazásával – mindenekelőtt a Kárpát-medence országhatárainkon kívül eső helyneveinek történetét és eredetét összegezte tudományos színvonalon, de egyben közérthető módon. A monográfia rövid értékeléseként túlzás nélkül megállapítható: bárhol készül majd a jövőben igényes földrajzinév-szótár, annak szerzője ezt a terjedelmes munkát minden bizonnyal az alapvető források között fogja számon tartani, rendkívüli haszonnal fogja forgatni, gyakran fogja idézni. A FNESz-nek, e hatalmas kárpát-medencei történeti-etimológiai helynévtárnak generációkon keresztül lesz megbecsült helye a magyar értelmiségi családok könyvespolcán.

A FNESz kétkötetes, 13 340 szócikkból álló, s e szócikkekben lényegesen több földrajzi név történetét és eredetét magyarázó, bővített és javított változatának gazdag anyaga alapján – és ez talán kevésbé ismert – Kiss Lajos egy újabb szintézist is készített: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése címmel 1995-ben közreadott munkájában számba vette a magyar földrajzi nevek főbb alakai és jelentésbeli változásait. Ennek során kibővítette egyebek mellett az egyszerejtés, a téves felbontás vagy szóhatár-tévesztés, a tapadás a szóhatáron, a szó eleji hangzóvesztés, a hangátvetés, a hangrendi átcsapás, az alakkeveredés, az elvonás vagy kikövetkeztetés, az összerántódás, az összetételi tag elmaradása, a ragszilárdulás, a beleértés, a névszépítés, a népetimológia, a tükör- és részfordítás névtani példatárát. Eme értekezéssel a szerzőnek az volt a nem titkolt célja, hogy annak felhasználásával a jövőben megvalósulhasson a korábban gyakorta előforduló találgatások és ötletszerűség helyett a földrajzi neveknek egyre szilárdabb alapú, tényeken, illetőleg analógiákon nyugvó nyelvészeti interpretációja.

A Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében című egyetemi segédkönyvét a nyelv- és a történettudomány mai és leendő kutatói: az oktatók és az egyetemi hallgatók számára állította össze korábbi közleményeiből, és ebben a Földrajzi neveink nyelvi fejlődése című, imént tárgyalt módszertani összefoglalásból is ismertet részleteket (207–26). Az 1999-ben Piliscsabán napvilágot látott, 355 lapos kötet a Katolikus Egyetem új sorozatának (A PPPKE Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai) 1. kötete. Ebben a szerző a következő fejezetekre bontva adja újra közre korábban a legkülönfélébb kiadványokban megjelent írásait, összesen negyvenet: Szélesebb tárgyú helynévvizsgálatok; Egyes földrajzi nevek eredetmagyarázata; Módszertani, terminológiai kérdések; Helynévtudományi kritika; Kitekintés határainkon túlra. A kötet használatát megkönnyítő helynévmutató (327–52) gazdagságát és jelentőségét az adja, hogy számos helynevéünk mellett áll legalább négy vagy öt eltérő lapszám-előfordulás a kötetben.

Az intézet egyik legjobb ismerőjeként, egyedüli munkahelyének négy évtizeden keresztül hűségese munkatársaként két változatban is elkészítette az ott folytatott kutatások legutóbbi jubileumi összegzését [Magyar Tudományos Akadémia. Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 2000; A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999). Budapest, 2001.] Az elsőt felkérésre tette, a másodikat belső kényszerből maga kezdeményezte, mert első alkalommal általa fontosnak érzett részletek, megállapítások a terjedelmi korlátok miatt kimaradtak a szövegből.

Ismét elmúlt öt termékeny esztendő. Az újabb jubileum, az állófogadással egybekötött 2002. június 4-ei a 80. születésnapjára alkalommal az intézeti kollégák több meglepetéssel is éltek. Gerstner Károly, a lexikográfiai osztálynak a Tanár Urat követő vezetője átnyújtotta a jubiléumnak a Szófejtés, szótárírás és

nyelvtudomány-történet. Kiss Lajos válogatott írásai című kötet egy példányát (ennek megjelenése 2004-ben várható). E gyűjteményes könyv az ünnepeelt magyar és német nyelven megjelent tanulmányaiból és cikkeiből ad válogatást, de a névtani vonatkozású írások közül az 1999-ben már újraközöltek természetesen nem veszi figyelembe (ezzel szemben két korábban még nem közölt írás is olvasható a válogatásban). A szerkesztőknek az volt az elképzelése, hogy a kötet minél hívebben tükrözze a jubiláns igen szerteágazó és termékeny tudományos munkásságát.

A másik, talán még váratlanabb ajándékot pedig ifjú és még ifjabb egykori szótári munkatársai szolgáltatták, akik éppen a nyolcvanadik születésnapra időzítették a Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból című kötet megjelenését (szerk.: Csengery Kinga és Ittész Nóra. Budapest, 2002), melynek szaktanácsadójaként természetesen maga a jubiláns is közreműködött. Pajzs Júlia tartalmas és informatív előszavának végén a nagyszótári munkaközösség valamennyi tagjának érzéseit e szavakkal fejezte ki Kiss Lajosnak, a korábbi osztályvezetőnek húszesztendőszó szótári munkálkodásával és irányító munkájával kapcsolatban: „Az ő féltő, óvó, megértő gondoskodásának köszönhetjük, hogy képesek voltunk egy csaknem lehetetlennek tűnő feladat elvégzésére: nem egészen fél év alatt sikerült elkészítenünk és megjelentetnünk ezt a mutatványkötetet. [Új bekezdés:] Szívből köszönjük azt a több évtizedes bátor, egyenes, tisztességes kiállást, amellyel támogatott minket és a Nagyszótár ügyét, és egyszersmind példát adott: ha valamit elhatározzunk, azt végig is kell csinálnunk, lehetőleg pontosan úgy és akkor, ahogyan és amikor eredetileg elterveztük.” (i. m. 9).

A nyelvtudós eddig említetlen önálló művei közül feltétlenül ki kell még emelni nyelvtudomány-történeti összegezéseit, a népszerű A múlt magyar tudósai sorozatban a hazai szlavisztika legnagyobbjai életművének a bemutatását: Kniezsa István. Budapest, 1994; Melich János. Budapest, 1995; Asbóth Oszkár. Budapest, 1996; Hadrovics László. Budapest, 1999. Alig néhány év terméséhez tartozik tehát e négy, összesen mintegy 550 oldal terjedelmű kismonográfia. Az ezekkel egyidejűleg, Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz főcímmel közzétett kis egyetemi tansegédlet-sorozat anyagát is ő válogatta, látta el előszóval és – Nyomárkay Istvánnal együtt – társszerkesztette, Kniezsa István (1994), Melich János (1995), Asbóth Oszkár (1996), illetőleg Gregor Ferenc (1999) válogatott írásaiból. – A gondos filológus – az egykori katona – szerette, becsülte és egész életére megőrizte az értékes térképeket, több évtizedes gyűjtése eredményeként pedig közreadta négy évszázad mintegy 240 magyar írójának térképi vonatkozású megnyilatkozásait egy különleges antológiában (vö. két önálló művét: Egy magyar tiszt által a Don mellől hazamentett vezérkari térképek. Budapest, 1989; Magyar írók a térképről. Budapest, 1999).

Tudományos közleményeinek a száma fél évszázados munkásság során – a szótárszerkesztői tevékenységét is figyelembe véve – meghaladja a négyszázat, könyv alakban megjelent munkái pedig megközelítik a másfél tucatot. Tudományos tevékenységéért 1970-ben az Akadémiai Kiadó nívódíját, majd 1978-ban és 1991-ben az Akadémiai Díjat kapta meg. 1994-ben a Pais Dezső Díjban és Emlékéremben, 2002-ben a Munkácsi Bernát-díjban részesült, szlavisztikai életművéért pedig elnyerte a Fran Miklošič-emlékplakettet.

Kiss Lajos hamvai kedves szülővárosának köztemetőjében kaptak örök nyughelyet. A római katolikus szertartás szűk családi körben zajlott le, de tisztelői leróhatták kegyeletüket a fővárosi piarista kápolnában 2003. március 4-én tartott gyászmise alkalmával is. Egy korszakos jelentőségű tudósnak és egy igaz magyar embernek mondtunk ott fájdalmas végső búcsút. Egy olyan úriembernek, akinek mindenkor készpénznek lehetett tekinteni minden szavát. „A szigorú erkölcsi tartás, a kérlelhetetlen szakmai igényesség, a tisztánlátás és a kiérlelt bölcsesség minden pillanatát jellemezte – egyenes volt a szó minden értelmében.” (Gerstner Károly: Kiss Lajos halálára. Magyar Nemzet. 2003. március 1., 32.) Neveltetése és pályakezdése, de egész életpályája maga az emberség, a tisztesség, a becsület. Ezen erényeinek meghatározó jegyei az örök ismeretszerzési vágy és annak mindenkor önzetlen továbbadása, a szakadatlan, példamutató munkavégzés, a bámulatra méltó tudományos sokoldalúság és mélység, a nagy olvasottságból fakadó általános műveltség, a higgadt bölcsesség.

Zaicz Gábor

Kiss Lajos tudományos munkássága

Kiegészítés a Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára című ünnepi kötetben (szerkesztette: Kiss Gábor és Zaicz Gábor, Budapest 1997. 477–498) közölt publikációs jegyzékhez, annak sorszámozását folytatva. A fontosabb önálló kiadványokat továbbra is sorszámuk félkövér betűjével emeljük ki.

Monográfiák, tanulmányok, cikkek ismertetések

370. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. Register. MNY 93: 367–368.
371. Hadrovics László közelről. In: Hadrovics László (1910–1997). Budapest, 1997. ELTE Fonetikai Tanszék. 21–27. (A[z ezerkilencszáz]hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások 19.)

372. Engel Pál: A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579). MNy 93: 486–488.
373. Harminc szláv jövevényszó az Új Magyar Tájszótárból. In: Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára. *Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes*, 21. 106–113.
- 374.** Földrajzi nevek etimológiai szótára. Ötödik kiadás. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
375. Eberhard Kranzmayer: *Kleine namenkundliche Schriften (1929–1972)*. MNy 94: 93–96.
376. Szlavistáink arcvonásai egy tanítványuk naplójában. (Milyenek látta Fodor András Hadrovics Lászlót, Kniezsa Istvánt és Baleczky Emilt?) In: Zoltán András (szerk.), *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszéke, Budapest, 1998. 318–321.
377. Franz Miklosich és a Magyar Tudományos Akadémia. In: dr. Karlo Gadanyi [Gadányi Károly] (szerk.), *VI. Međunarodni slavistički dani. VI. Nemzetközi Szlavisztikai Napok. Bibliotheca Croatica Hungariae. Knjiga 3/1. Horvát Tudományos Kutatók Egyesülete – Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Sambotel–Pečuh*, 1998. 8–9.
- 378.** Orosz–magyar nagyszótár. Budapest, 1998. Scriptum Rt. CD-ROM. ISBN 963 8335 44 0.
- 379.** Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. 1. Piliscsaba, 1999.
380. Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. MNy 95: 9–25.
- 381.** Hadrovics László (1910–1997). Akadémiai Műhely. Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett. 1998. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. Elhangzott: 1998. november 2-án.
- 382.** Segédkönyv a szlavisztikai szeminárium gyakorlatokhoz Gregor Ferenc válogatott írásából. Az írásokat válogatta és szerkesztette: Kiss Lajos és Nyomárkay István. Az előszót írta: Kiss Lajos. Budapest, 1999. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- 383.** Magyar írók a térképről. Magyar Térképbarátok Társulata, Budapest, 1999
384. Vizsgálatok a növénynevekből alakult helynevek körében. *Bélibor. Brusztura. Nyitratormás. Salamás*. Névtani Értesítő 21: 49–54.
385. Hadrovics László (1910–1997) és az Eötvös Collegium. In: MNy 95: 387–403.
- 386.** Hadrovics László. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
- 387.** Az új európai víznév kutatás. In: Székfoglalók 1995–1998. III. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2000. – Elhangzott: 1999. január 11-én.
388. Kniezsa István, a helynévkutató és [a] településtörténész. In: Kniezsa István, *Magyarország népei a XI. században*. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Kisebbségkutatás könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. I–VIII.
389. Folyóink nevének eredete. Az új európai víznév kutatás eredményei. *História* 22/3: 18–19.
390. A magyarok nyelvi-etnikai-kulturális sajátosságai. In: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (szerk.), *Európa közepe 1000 körül*. Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 2000. 131–132.

391. Die sprachlich-ethnische-kulturelle Gliederung der Ungarn. In: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.), Europas Mitte um 1000. I–II. Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 2000. 210–212.
392. Gáldi László emléktáblájánál. MNy 96: 509–510.
393. Magyar Tudományos Akadémia. Nyelvtudományi Intézet. Az MTA Kutatóintézetei. Budapest, 2000.
394. Kniezsa István tanulmánya Erdély helyneveinek nyelvi eredetéről. In: Kniezsa István: Kelet-Magyarország helynevei. Kisebbségkutatási könyvek. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001. VII–XVII.
395. A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999). *Linguistica. Series C. Relationes* 19.
396. Helynévfejtések és etimológiai felülvizsgálatok. MNy 97: 294–303.
397. Györffy György halálára. MNy 97: 250–252.
398. Kniezsa István. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó – Arcanum, Budapest, 2002. CD-ROM.
399. Melich János. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó – Arcanum, Budapest, 2002. CD-ROM.
400. Asbóth Oszkár. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó – Arcanum, Budapest, 2002. CD-ROM.
401. Hadrovics László. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó – Arcanum, Budapest, 2002. CD-ROM.
402. Előszó. Vorwort. In: Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Összeállította: Ördög Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 7–8., 23–24.
403. További magyar írók a térképről. In: Horányi László (szerk.), Emlékkönyv Kisari Balla György kartográfus születése hetvenedik és munkássága ötvenedik évfordulójára. Egervári Nyomdaipari Bt, Budapest, 2002. 25–28.
404. Kniezsa István és a történeti névtan. In: Kniezsa István: Helynév- és családnévvizsgálatok. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Kisebbségkutatási könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 13–28.
405. Új magyar–török kéziszótár. In: MNy 99: 92–93.
406. Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Kiss Lajos válogatott írásai. Válogatta és szerkesztette: Gerstner Károly és Kiss Gábor. Budapest, 2004.

Szótárszerkesztői tevékenység

7. Magyar Nagylexikon. Budapest, I (1993)–. [A szláv nyelvészeti tárgyú cikkek szerzője. 2002-ig tizennégy kötet jelent meg.]

Összeállította: Zaicz Gábor

Bereczki Gábor 75

Két szempontból is nehéz nekem Bereczki Gáborról írnom. Először is azért, mert már szinte mindent megírtak róla (részben magam is), másodsor pedig azért, mert mesteremnek s atyai barátomnak tartom őt, aki engem is tanítványaként fogad és ismer el.

Korábbi méltatói már minden tényyszerű adatot közöltek róla, ezért én a magam szemszögéből vázolom föl röviden színes, tudományosan és kultúrpolitika-ilag egyaránt jelentős életpályáját.

Nyelvészként a lehető leghagyományosabban indul. Egy finnugor nyelv – a Lakó György javasolta mordvin helyett (mert Leningrádban éppen cseremisz csoport volt) –, a cseremisz kutatásával, valamint etimológiai és hangtörténeti írásokkal kezdi tudományos munkásságát. De már pályája első szakaszában, éppen a cseremisz és a vele szomszédos török nyelvek kitűnő ismerőjeként cáfolja a – kulcsnyelvekkel operáló – finnugor vokalizmuselméletek alapvető tételeit. Életének egyetlen hangos vitája, s ebből is sikerrel kerül ki.

Bár a cseremisz nyelv kutatása – akár az első szerelem – végigkíséri egész életét, a Volga-Káma-vidék nyelveinek beható vizsgálata során felismeri, hogy e nyelvek között a sok évszázados egymás mellett élés, az ebből fakadó többnyelvűség hatására oly mértékű egységesülési folyamatok indultak meg, amelyek lehetővé teszik a Volga-Káma-nyelvszövetség megfogalmazását. Ezzel Bereczki Gábor az areális nyelvészet legelső magyarországi képviselői közé tartozik.

Az areális nyelvészeti kutatások következetes művelése a Volga-Káma-nyelvszövetség felismerésének tudományos értékén túl messze vezető módszertani következményekkel is jár. Az eljárások ugyanis felhasználhatók olyan korszakok nyelvi folyamatainak modellezésére is, amely korszakokból nem állnak a kutatók rendelkezésére kézzel fogható nyelvi adatok. Az areális nyelvészet szempontjainak alkalmazása akár egy-egy nyelvcsalád kialakulási folyamataira is fényt deríthet – a kérdés megoldásának egyik lehetséges módjaként. Egyáltalán nem elképzelhetetlen ugyanis, hogy egy-egy alapnyelv kialakulása nyelvszövetségek létrejöttével magyarázható.

Nyelvészeti érdeklődését tükrözik tankönyvei is. Több kiadást is megért a magyar nyelv finnugor alapjait bemutató tankönyve; nagyon fontos chrestomathiát és nyelvtant írt a cseremisz nyelvről; s hangsúlyozottan ki kell emelni a magyar finnugrisztika egyik hiányterületét, a balti finn nyelvészetet tárgyaló tankönyvét. Ezeket a munkáit a finnugor szakosoknak tartott egyetemi előadásain, szemináriumain tárta elénk először – betekintést adva a tudományos munkák keletkezési folyamatába.

Gyűjtőként valószínűleg az utolsó nagy alakja tudományterületünknek. A 19. század második felének, a 20. század első évtizedeinek jelentős, főként finn és magyar kutatók által az Oroszországban élő uráli népek körében végzett nyelvi-néprajzi gyűjtései a Szovjetunió létrejöttével félbeszakadtak. Kodály Zoltán hathatós közbenjárására váltak ismét lehetővé a gyűjtőutak. Bereczki Gábor és Vikár László az 1950-es évek végétől a 70-es évek végéig számtalan alkalommal járt főként a cseremiszek, a csuvasok, a votjákok, a mordvinok és a tatárok között, de gyűjtöttek népdalokat más népektől is. (Az utazásokról élvezetes beszámolókat olvashatunk A Névától az Urálig c. könyvében.) A nyelvész és a népzene kutató páratlan értékű kincset mentett meg és dolgozott fel az Akadémiai Kiadó által megjelentetett kötetekben. (A szerző- és gyűjtőpáros – kissé megkésve ugyan, de – már a Cheremis Folksongs /1971/ című kötetért Akadémiai nagydíjat kapott /1976/. A megérdemelt Széchenyi-díjat azonban már csak a népzene kutató vehette át, amit tudományterületünkön nem csak én tartok rendkívül méltánytalan eljárásnak.)

Saját gyűjtései mellett elévülhetetlenek az érdemei Beke Ödön cseremis nyelvjárási szótárának kiadásában. Kérésre önzetlenül újraszerkesztette szakmailag a hatalmas kéziratot, ily módon megkönnyítve annak technikai szerkesztését és publikálását.

A cseremis nyelvről írt leíró, ill. nyelvtörténeti monográfiái mellett éppen a népzene kincs gyűjtéséért és nyelvi feldolgozásáért, valamint a Beke-szótár újraszerkesztéséért nemcsak a Volga-vidéki nyelvrokon népünk, de egész diszciplínánk rendkívül sokat köszönhet Bereczki Gábornak.

Műfordítóként a hagyományosan magas színvonalú magyar műfordítás-irodalom kiemelkedő alakja. A finnugor népek népköltészetének és irodalmának tárházából elsősorban az észti és a finn irodalom avatott tolmácsolója, de az oroszországi finnugor népek folklórjából is jelentős köteteket állított össze, s készítette el a művek fordításait. A Kalevipoeg általa készített ún. nyersfordítása Magyarországon kívül valószínűleg minden országban irodalmi értékű fordításnak minősülne – ahogy ezt az észti eposz végleges megformálója, Rab Zsuzsa is elismerte.

Tammsaare-, Linna- vagy Kross-fordításai az eredeti nyelv és az anyanyelv páratlan szintű ismeretéről tanúskodnak. Fordításai alapján magyarok döbbenhetnek rá anyanyelvük értékeire és sajátíthatnák el a szép, választékos és sokszínű magyar nyelvet.

Műfordítói munkájának a megérdemelnél kisebb ismertsége és elismertsége az észti és finn irodalom, a finnugor népköltészet méltánytalanul perifériára került helyzetéből fakad. Ha Bereczki Gábor valamely ún. nagy irodalom alkotásait ültette volna át a tőle megszokott nyelvi minőségben magyar nyelvre, ma ő lenne Magyarország (egyik) műfordító pápája.

Műfordítói tevékenysége – ez a kultúrpolitikai jelentőségű vállalás – szerve-
sen következik hitvallásából: a finnugrisztikát művelő szakembereknek kötele-
ségük nyelvrokonaink kultúrájának népszerűsítése.

Nyitott emberként és tudósként megért és támogat olyan vitat-
ható elképzeléseket, témákat és eljárásokat is, amelyekkel ő maga nem foglalko-
zik, vagy amelyeket ő maga nem alkalmaz. Tudja, hogy bármely tudományterü-
let fejlődéséhez vitatható tézisekre is szükség van. Ezzel Bereczki Gábor a tudomá-
nyfilozófiának tán nem is olyan régi felismerését követi kimondatlanul is.
Ezért (is) lehet őt nagyon tisztelni és szeretni.

Tudományos teljesítményét és irodalmi-műfordítói tevékenységét számos
díjjal, kitüntetéssel ismerték el (MTA nagydíj /1976/, az Európa Kiadó nívódíja
hat alkalommal /1968, 1976, 1983, 1984, 1986, 1989/, a Corvina Kiadó nívódíja
/1976/, a Gondolat Kiadó nívódíja /1983/, A Finn Fehér Rózsa Lovagja-rendjel,
az észt Mária Országa Keresztje-rendjel, a Tartui Egyetem díszdoktora, az ELTE
professor emeritusa; legutóbb a Magyar Köztársaság Tiszti Keresztje /2003/
kitüntetését vehette át).

Teljes életet él. Nem beszűkült, egy-egy tudományos témára koncentráló
szobatudós, hanem olyan ember, aki örül az életnek, s élvezi azt.

Nem forrtak, nem forrnak körülötte szakmai indulatok. (A vokalizmuselmélet
kérdése talán az egyetlen esemény, amikor vitára kényszerül, s ekkor határozot-
tan megvédi álláspontját az akkor még nála nagyobb tekintélyű vitapartnerrel
szemben. – A szakma mára már egyre inkább Bereczki Gábor véleményét fo-
gadja el.) Magától értetődő természetességgel írta tanulmányait, gyűjtötte és
dolgozta fel a Volga-Káma-vidék népeinek népköltészetét, készítette el remekbe
szabott műfordításait. Kezdetől fogva a maga csendes és szerény módján, ám
céltudatosan haladt a maga választotta úton – elérve az emberi élet harmóniáját,
a teljes életet.

Járj épségben, egészségben, szellemi és testi frissességben ezen az úton minél
tovább.

Pusztay János

Иудит Дмитриева, Чувашские народные названия дикорастущих растений

Studies in Linguistics of the Volga Region. Debrecen 2001. 212. o.

Az ismertetésre kerülő mű egy új, angol, orosz, német nyelvű sorozat első köteteként látott napvilágot. Örömmel üdvözljük a sorozatot, mivel új színfolttal gazdagítja az areális kutatásokat, s a vidék török nyelvei mellett több finnugor nyelv, köztük a magyar múltjának tisztázását is előmozdítja, s az oroszok számára is sok értékes adalékot nyújt. Róna-Tas András angol nyelvű bevezetőjéből kiderül, hogy a sorozat nemcsak a nyelvészek számára kínál publikációs lehetőséget, de a történészeknek és a néprajzosoknak is.

Judit Dmitrieva, azaz Szalontai Judit monográfiája minden tekintetben szigorú módszerességgel megírt mű. Nyersanyagát I. I. Ašmarin 17 kötetes csuvas–latin–orosz szótárából meríti. A szerző a gombanevekkel együtt mintegy 350 növényfajta nevét tárgyalja, de ez sokkalta több szót jelent, mivel egy-egy növénynévnek egész sor különféle elnevezése lehet nyelvjárásoktól függően.

Dmitrieva a fa- és fűneveket etimológiai hovatartozásuk szerint csoportosítva tárgyalja a következő sorrendben: 1. Őstörök eredetűek; 2. Bolgár–török–csuvas eredetű, azaz belső keletkezésű növénynevek; 3. Kölcsönzések: a) kipcsak (tatár, baskír); b) finnugor (cseremis, votják, mordvin); c) indoeurópai (orosz, iráni).

A fanevek és a fűnevek etimológiai csoportosítása között van egy kis sorrendi eltérés, de ennek nincs említésre méltó jelentősége.

A fűneveknél a szerző a kipcsak kölcsönzések után az oroszokat majd a finnugorokat sorolja fel, s csak ezek után kerít sort a perzsa és a mongol eredetű tatár átvételekre. Gyakorlati szempontból ez nem zavaró, de nyelvészeti szempontból ezeket a szavakat a török kölcsönzések között külön alcím alatt kellett volna elhelyezni. A csuvas számára ezek ugyanolyan tatár kölcsönzések, mint az eredeti kipcsak szavak.

A tatár jövevényszavakkal kapcsolatban említtem meg, hogy én mindig helytelenítettem a tatárral kapcsolatosan az *ı̄* jel használatát. Ez a Setälä-féle fonetikus átírás *ı̄* jelének felel meg. A kazányi tatárban azonban évszázadokkal ezelőtt *ı̄* > *ȫ* hangváltozás ment végbe, tehát félrevezető az *ı̄* jel használata. Az ódiium azonban nem Dmitrieva fejére száll, mivel ez a jelölés igen elterjedt a turkológiában, s a legjelesebb kutatóknál is előfordul.

A szerző egyaránt figyelembe veszi a témájába vágó oroszországi és a nyugati szakirodalmat, közte természetesen a magyart is. A műben közölt szómagyarázatok értékes anyagot szolgáltatnak az egész Volga–Káma-vidéki area nyelveinek etimológiai szótáraihoz. Ízelítőül csupán a hozzám szakmai szem-

pontból legközelebb álló cseremiszből szeretnék bemutatni néhány jellemző példát arra, hogy milyen új eredményekkel gyarapítja az etimológiai kutatásokat az ismertett mű. Ha tudom, a magam részéről is kiegészítem, pontosítom Dmitrieva megállapításait.

Helyesen foglal állást a szerző, mikor a csuv. *palan* 'berkenye' szót tatár eredetűnek tartja (vö. tat. *palan*) (33–34). A cseremisiz nyelvjárások többségében használatos *polan* ua. azonban csak csuvas kölcsönzés lehet. Tehát a csuvasban a tatár kölcsönzés előtt meg kellett lennie a tárgyalt szónak. Lehet, hogy a csuvasban tatár hatásra csak módosult a szó eredeti hangalakja. Ez történhetett a cser. (Beke) CK Č *palan* ua. esetében is.

A cser. Ny *p̄z̄əlm̄əyož* 'jegenyefenyő' (tkp. berkenyeluc) nevét csak Dmitrieva könyve alapján tudjuk magyarázni. A csuv. *pileš xopälä čäršä* ua. szó szerinti jelentése 'berkenye kérgű luc'(38).

A cser. *pire* 'farkas' szót Räsänen (TLC 53) tatár eredetűnek tartja, de a tat. *bürə* szóból nem származhat (a cseremisizben nincs *ü* > *i* hangfejlődés). A Dmitrievától közölt csuvas növénynevek közül többen megvan a *pir* 'farkas' jelentésű szó, pl. *pir pusačē* 'farkashárs'(46–47) (vö. cser. *pirə-wondə* ua.). Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy a csuvasban egykor önállóan is létezett a farkas jelentésű *pir* szó, amely aztán átkerült a cseremisizbe is.

Több a csuvasokkal szomszédos cseremisiz nyelvjárásban a csalán neve *počkalđəš*, amely a *počkaltem* 'csíp, éget' ige származéka. A cseremisiz szó aligha belső fejlődés eredménye, mivel pontosan ilyen képzés eredménye a csuv. *vəltərən* 'csalán' szó is. Emellett több távolabbi török nyelvben is hasonló módon képzett csalán jelentésű szót találunk (50–51).

A csuvas cseremisiz kölcsönzései között sorolja fel Dmitrieva a *pelet*, *peletēš*, *piletēš* 'virág' szót (94). A *peletēš*, *piletēš* alakok kétségkívül a cser. KH *peledəš* átvételei. A cseremisiz szó a *peledäm* 'virágozik' ige származéka. A *pelet* főnévi alak megfelelője nincs meg a mai cseremisizben. A csuvas bizonyára egy ma már kiveszett cseremisiz névszót őriz.

A felsorolást folytathatnám, de talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, milyen értékes Dmitrieva monográfiája.

A szerző a növénynevek szerkezeti felépítését is vizsgálja: vannak egyszerű tőszóból állók, képzettek és összetettek. Az etimológusoknak elsősorban a tükörszavak kimutatásánál van hasznára ez a fejezet, de azt hiszem, más tudományágak képviselői is hasznát vehetik, mert a szerző foglalkozik a növény felhasználhatóságára, jellemző sajátosságaira, ehetlenségére, nemére és korára utaló jegyekkel. Ezen kívül külön fejezetet szentel a kéttagú összetételek elterjedési területe ismertetésének. Megkülönböztet kimondottan csuvas, regionális és univerzális típusokat.

A mű harmadik fejezetében Dmitrieva a gombaneveket sorolja fel mintegy tíz oldalon. A 67 gombanév a fa- és fűnevektől eltérően nem igényel hosszabb tárgyalást. Előfordulnak a csuvasban orosz jövevényszavak, maga a gomba csuv. *kāmpa* neve is óorosz (*goba*), amely aztán a bolgár-törökből köztudottan az őspirmibe is átkerült. Érdekes módon a fa- és fűnevekhez hasonló kipcsek vagy finnugor átvételeket nem találunk a csuvasban.

A szerző hét csoportba sorolja a csuvas gombaneveket aszerint, hogy mi motiválta az elnevezést. Ezek a következők: 1. Szín; 2. Valamilyen sajátosság, pl. íz, szag stb.; 3. Milyen fa alatt nő; 4. Valamilyen állatnév, pl. *laša kāmpi*, szó szerint 'lógomba'; 5. Valamilyen növénynév, pl. *iraš kāmpi* tkp. 'rozsgomba'; 6. Tipikus külső jegy, pl. *kātra kāmpi* tkp. 'göndörgomba'; 7. Tenyészhely, pl. *navus kāmpi* 'csiperke', tkp. 'trágyagomba'.

Ha az oroszokon kívül nincsenek is más nyelvekből származó átvételek, biztosra vehetjük, hogy számos tükörfordítást találhatunk a régió nyelveiben. Például az előbb idézett csuv. *navus kāmpi* 'csiperke' a cseremiszből szó szerint ugyanúgy trágyagomba (*šurpono*), mint a csuvasban, a csuv. *iraš kāmpi* 'rozsgomba' cseremiszből pedig a *kindōwoŋgo* tkp. 'gabonagomba' lehet.

A könyv végén a fűnevek csuvas–orosz–latin jegyzékét találjuk.

Befejezésül csak annyit mondhatok, hogy Ju. Dmitrieva igényes munkája értékes adalék a Volga–Káma-vidéki nyelvek szókészletének megismeréséhez. Szigorú módszerességgel tárja elénk a bonyolult kölcsönkapcsolatokat. Nagy nyereség lenne számunkra, ha a szerző, mondjuk, a csuvas állatnevekről szóló hasonló monográfiával örvendeztetne meg bennünket.

A monográfia külsőre is tetszetős.

Bereczki Gábor

T. Somogyi Magda:
Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései
Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához III.

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2000. 115 o.

Az utóbbi években több szakmai vita is folyt a magyar toldalékrendszerezésről. T. Somogyi Magda „Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései” című könyve (kandidátusi értekezésének átdolgozott és kibővített változata) ezekhez a kérdésekhez kíván összefoglaló módon hozzászólni.

A munka a bevezetésen és az összegzésen túl három nagyobb fejezetre tagolódik. Ezek közül az első a toldalékrendszerzés elméleti kérdéseivel foglalkozik a magyar szempontjából, a második a toldalékrendszerzés gyakorlatát taglalja a magyarban és néhány más nyelvben (angol, német, orosz, török, finn), illetve a magyar toldalékrendszerzés történetét mutatja be, a harmadikban pedig a vitatott besorolású toldalékokat tekinti át (beleértve a részletesebben tárgyalt szuffixumokon túl a prefixumszerű előtagokat és a képzőszerű utótagokat is) – a felsorakoztatott érvek alapján lehetőleg állást foglalva a besorolás kérdésében.

A szerző saját állásfoglalásának kialakításakor igyekezett tekintetbe venni mind a frissebb elméleti és leíró munkák eredményeit (az elméleti morfológiát nagyjából a kilencvenes évekig követve), mind a kérdéskör történetéhez tartozó magyar szakirodalmat. Mivel a munka megjelenése megelőzte mind a Magyar grammatika, mind a Strukturális magyar nyelvtan harmadik, Morfológia c. kötetének megjelenését, a szerző természetesen csak azokat az előtanulmányokat és más publikációkat tudta tekintetbe venni, amelyek már művének lezárása előtt hozzáférhetőek voltak. A történeti részt tekintve különösen érdekes és hasznos összefoglalást ad a szerző a jel kategória, ill. terminus kialakulásának bemutatása, valamint a vitatott toldalékok besorolási története, a körülöttük kialakult viták kapcsán.

T. Somogyi Magda az egyes nyelvek toldalékrendszerzési gyakorlatát a szóban forgó nyelvek egy-egy reprezentatívnek tekintett, 70-es, 80-as években készült alapnyelvtana alapján mutatja meg, ami nem teljesen problémamentes, hiszen pl. a magyarra nézve sem lehetne alapul venni a MMNyR.-nek, a MMNy.-nek (sőt, amint az éppen a szerző munkájából is kiderül, helyenként még a legújabb Magyar grammatikának) a toldalékbesorolását sem. Annyiban azonban mindenesetre tanulságosak ezek a külföldi nyelvtanok, hogy milyen kategóriákat és milyen kritériumrendszert alkalmaznak a toldalékok elkülönítésére és osztályozására.

A toldalékrendszerzés elvi kérdései között a szerző áttekinti a toldalékoknak a szóalakon belül elfoglalt helyét, ill. sorrendjét, a tőhöz való kapcsolhatóság tényezőit (szófaji meghatározottság, általánosság, kötelezőség), ill. a ragozás és a képzés különbségeit. (A toldalékok egymáshoz viszonyított helyzetével kapcsolatban a szóalakon belül felvetődik a képzők egymáshoz való kapcsolhatóságának kérdése is. Ez így egy kissé megtévesztő felvetés, hiszen valójában a továbbképezhetőség már magára az új szóra vonatkozik, és az esetleges továbbképzési korlátozások a képző lexikai jelentéséhez áttételesen köthetők.)

A ragozás és képzés különbségeivel függ össze az a kérdés is, hogy a magyarban vajon a kettős vagy hármas toldalékosztályozás szerencsésebb-e (derivációs morféma – grammatikai morféma egyrészt, képző – jel – rag másrészt), illetve hogy milyen kritériumok szolgálhatnak ezeknek a toldalékosztá-

lyoknak az elválasztására. Míg Kiefer Ferenc a jel és a rag közötti különbséget nem tartja döntőnek, és mindkét típusú toldalékot inflexiós (grammatikai) morfémaként kezeli, T. Somogyi Magda a hármas osztályozás (képző – jel – rag) mellett foglal állást, azzal, hogy sem ennél kevesebb, sem ennél több kategória felvétele nem tűnik indokolhatónak a magyarban. Véleményem szerint a hármas osztályozás fenntartása helyeselhető megoldás. Úgy gondolom azonban, hogy amikor a szerző a vitatott elemek tárgyalása során a hármas besorolás mellett kitér a kettős besorolás szerinti osztályozásra is, ezzel kapcsolatban – a kötelezőség kritériumát döntőnek véve, de azt kellőképpen nem mindig ellenőrizve – időnként téves besorolásra jut. (Saját maga is érzi ezt pl. a birtokos személyjelek kapcsán: „A szóban forgó toldalékok semmiképpen sem tekinthetők kötelezőeknek, ezért a derivációs morfémak között lenne a helyük. Ez a megközelítés nem fogadható el egyszerűen azért, mert nyilvánvaló, hogy grammatikai viszonyt jelölnek. Ennek a kritériumnak azonban nem lehet helye a tisztán formális jegyek között. Ebben az esetben talán mégis kivételt kell tenni, de tekinthetjük ezt az esetet bizonyítéknak arra, hogy a magyar nyelv toldalékainak osztályozására nem elég a két kategória.” /84/). Szerintem általában sem kell félni a funkcionális szempontok alkalmazásától, főként azért, mert ezeknek általában megvan a formális vonatkozásuk, tehát itt nem pusztán a jelentés bevonásáról van szó. Adott esetben éppen a kötelezőség révén lehet érvényt szerezni a besorolásban annak, hogy intuitíve érezzük a személyjelek grammatikai funkcióját. Látszólag ugyanis valóban nem kötelezőek a birtokos személyjelek – például ha a következő mondatokban való előfordulásukat tekintjük az őket nem tartalmazó alapszavakhoz képest:

<i>Ez a könyvem. Ez a könyve.</i>	vs.	<i>Ez a könyv.</i>
<i>Ezek a könyveim. Ezek a könyvei.</i>	vs.	<i>Ezek a könyvek.</i>

Azonban ha más típusú szerkezeteket is tekintetbe veszünk, azonnal kiderül, hogy a birtokos személyjelezett alakok használata bizonyos szintaktikai környezetben kötelező, tehát a kötelezőség kritériuma alapján is grammatikai és nem derivációs morfémaokról beszélhetünk:

<i>*Ez az én könyv. *Ez a Pista könyv.</i>	vs.	<i>Ez a könyv.</i>
<i>*Ezek az én könyvek. *Ezek a Pista könyvek.</i>	vs.	<i>Ezek a könyvek.</i>

A szerző által jelként, de ugyanakkor derivációs morfémaként besorolt *-é* és *-ék* toldalékoknak szintén mint inflexiós toldalékoknak a szintaktikai összefüggéseit tárgyalja a Strukturális magyar nyelvtan 3. (Morfológia) kötetében Bartos Huba – ezekkel az érvekkel szerzőnk természetesen már nem tudott szembesülni, hiszen munkája korábban íródott, mint az említett fejezet.

Azt egyébként jól látja a szerző, hogy a besorolásban alkalmazott kritériumok összessége csak a tipikusan az adott kategóriába tartozó elemeket jellemzi, és hogy mindig vannak egyedi és határesetek, amelyek esetében a különböző kritériumok alkalmazása más-más eredményre vezet. Ezekben az esetekben a besorolás részben mindig önkényes, és egy-egy döntőnek tartott szempont kiemelésére épül, hiszen a kategóriák úgy is felfoghatók, mint amelyek nem határolhatók el élesen egymástól, átmennek egymásba, és a tulajdonságok megléte vagy hiánya fokozati kérdés (lásd például a természetes morfológia prototípus-elméletet tükröző kategóriefelfogását). A példák azt mutatják, hogy a magyarban a legkevésbé a szóalakzáró pozíciót lehet abszolutizálni a besorolás szempontjából (lásd pl. a határozószó-képzőket).

T. Somogyi Magda a vitatott elemek besorolásával kapcsolatban alapos megfontolások alapján (toldalékdefiníciók, formai meggondolások, eddigi szakirodalmi próbálkozások értékelése) zömmel olyan megoldásokra jut, amelyek az Új magyar nyelvtan, ill. a Strukturális magyar nyelvtan 3. (Morfológia) kötetének megoldásaihoz állnak közel. Ez mindkét irányban megnyugtató, hiszen az említett két kötet szerzői részben a T. Somogyi Magdától eltérő érvek alapján jutnak hasonló végeredményekre, és ez megerősíti a szerző következtetéseinek elfogadhatóságát. Egyedül a *-hat* átértékeléséhez nem talál szerzőnk elégséges érveket (noha a *-hat* szófajkötő szerepének cáfolására a felhozott példák szerintem nem eléggé meggyőzőek, mivel vagy nem produktív képzés eredményei, vagy összetett képzőkről van szó).

T. Somogyi Magda munkája mind tudománytörténeti, mind leíró szempontból hasznos összefoglalása a magyar toldalékrendszerezés vitás kérdéseinek. A besorolás kérdéseiben saját meggondolásaival, érveivel és döntéseivel jelentékeny módon járul hozzá ahhoz, hogy világosabban lássuk a problémákat. Egyes megoldásaival vitára késztet, az eldöntetlen kérdésekben pedig mindenképpen további kutatásokra ösztönöz.

Ladányi Mária

Szurguti osztják szövegek a múlt század elejéről

H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. Neu transkribiert, bearbeitet, übersetzt und mit Kommentaren versehen von Edith Vértes. MSFOu 240. 111 o.

Egyéb munkája mellett Vértes Edit több mint negyven évig dolgozott K. F. Karjalainen és Heikki Paasonen osztják hagyatékának sajtó alá rendezésén. A két finn tudós viszonylag fiatalon halt meg¹. Szótári gyűjtésüket finnek rendezték sajtó alá. Paasonen kondai és jugani anyagát Kai Donner adta ki 1926-ban (LSFU II), Karjalainen kétkötetes nyelvjárási szótárát Y. H. Toivonen jelentette meg 1948-ban (LSFU X: 1–2). Az 1960-as évek elejétől azonban a Finnugor Társaság megbízásából a finn-magyar kulturális egyezmény keretében Vértes Edit gondozta a hagyatékot. Megjelentette a két tudós grammatikai feljegyzéseit (MSFOu 128, JSFOu 66: 3–96), déli osztják szöveggyűjtésüket öt kötetben (MSFOu 157, 172–175), egy kiegészítő füzetet Karjalainen szótárához (LSFU X,3), s a Karjalainen déli osztják szövegeihez fűzött magyarázatok első kötetét (MSFOu 225). A kommentárokat tartalmazó második kötet viszont már poszt-humusz kiadvány lesz, mert bár a mű kézírata már a kilencvenes évek elején készen volt, de évekig lappangott a Finnugor Társaság irattárában. A most ismertető könyv Heikki Paasonen szurguti osztják szövegeit tartalmazza, s most már tudjuk, hogy ez volt Vértes Edit utolsó nagy munkája.

Heikki Paasonen 1898-tól 1902-ig tartó nagyszabású, négyéves terepmunkájának keretében tíz hónapot töltött az Ob-vidéken, 1900 ősztől 1901. május végéig. Első szibériai állomáshelyéről, Tobolszkból az Irtis-parti Demjanszkoje faluba utazott, ahol találkozott egy Konda-torkolati tehetséges osztjakkal, akit felfogadott nyelvmesterének. Októberben, amikor a jég beállta előtt az utolsó hajóval Szurgutba utazott, magával vitte nyelvmesterét, s február végéig folytatta vele a munkát. Csak 1901. márciusában tért át a szurguti nyelvjárás tanulmányozására. Azt a négy mesét, amelyeket most ismert meg a világ, szurguti tartózkodásának utolsó napjaiban, 1901. május 25–30. között jegyezte föl.

A kötet megjelenése szerényen fogalmazva is szenzáció: ezek a száz éve gyűjtött szövegek a legrégebbiek az egész keleti osztják nyelvjáróterületen. Míg az északi és a déli nyelvjárásokat több kötetnyi száz-százötven éves szöveg alapján lehet kutatni, s a ma beszélt északi nyelvjárások is viszonylag jól vannak dokumentálva, keleten sokkal rosszabb a helyzet. Különösen a szurguti nyelvjá-

¹ A sors különös rendezői utasítására majdnem egyidőben mentek el: 1919-ben Karjalainent azon hajóúton érte a végzetes megfázás, amikor Paasonen temetéséről tartott hazafelé. Vértes Edit pedig 1919-ben született.

rásról voltak sokáig hiányosak az ismereteink. Pedig az első információk a szurguti hantik nyelvéről magától M. A. Castréntól származnak, de csak egy rövid nyelvtani vázlatra és szójegyzékre futotta az idejéből (Castrén 1849). A 19/20. század fordulóján Karjalainen és Paasonen mellett etnológusok is jártak a terepen, akik néprajzi megfigyeléseik során jegyezték fel szavakat is. Pápai Károly szógyűjtését Munkácsi Bernát adta ki „Déli osztják szójegyzék” címen, mivel az akkori felosztás szerint a Középső-Ob mentén beszélt nyelvjárásokat is délinek nevezték (NyK 26: 9–66). U. T. Sirelius szógyűjtése részben saját közleményeinek részeként, részben posztumusz utinaplójában jelent meg (JSFOu XXII/ 1: 63–75, Sirelius – Schellbach 1983) Jankó János szójegyzéke sokkal később (Jankó – Csepregi 2000). Szövegek viszont csak a 20. század második felében jelentek meg. Ha az iskolai tankönyveket nem számoljuk, Honti László volt az első, aki a szurguti nyelvjárásból szövegeket gyűjtött és adott ki a hetvenes években (Honti – Rusvai 1977, Honti 1978). Addig a nyelv rendszeréről csak annyi információnk volt, amit Paasonen és Karjalainen grammatikai feljegyzései és szótárai elárultak. Nem csoda, ha sóvárogva gondoltunk a kéziratban rejtőző Paasonen- és Karjalainen-szövegekre.

A most megjelent Paasonen-gyűjtés négy mesét tartalmaz, melyek címe: *rət wāriāz* 'Ein Boot machen', *wəkkŋ kO* 'Ein starker Mann', *lāpət kət pūwl* 'Das Sieben-Haus-Dorf', *pīšīŋəliən' opīsāzn* 'Das Vögelchen und seine ältere Schwester'. Az első két szövegben az orosz eredetű, újabb mesemotívumok vannak többségben, de keverednek a helyi szokásvilág és az obi-ugor mitológia elemeivel. E két mese nyelvileg igénytelenebb. Vajon az adatközlő nyelve volt eleve szegényes, vagy pedig a gyűjtőre tekintettel fogalmazott egyszerűen? Folklorisztikai szempontból az archaikus mitológiai szüzséjű harmadik mese a legizgalmasabb, s nyelvileg is ez a legigényesebb megfogalmazású. Lendületes stílusa az én legjobb adatközlőim mesemondására emlékeztet. Az utolsó szöveg egy tipikusan obi-ugor mesetípus változata. A madárka és nénye típust feljegyezte Kannisto a felső-lozvai vogulok között (MSFOu 111: 52–54), Steinitz színjai (OA I: 127–131), kazimi (OA III: 492–495) és vaszjugani osztják nyelvjárásban (OA III: 570–571), én magam a Tromaganon három változatban (MSFOu 215: 49–52, Csepregi 1998: 66–69).

A kiadvány előszavában Vértes Edit ismerteti az átírás elveit. Mint a grammatikai feljegyzések esetében, itt is a Paasonen-hagyaték első sajtó alá rendezett darabja, a szótár volt a mérvadó. Vértes Edit is azokat az elveket követte, melyeket Kai Donner dolgozott ki a szótár kiadásakor. A hangjelölés elveit táblázatban is összefoglalta.

A kötetben az eredeti szövegek a könyv bal oldali lapjain olvashatók, mellettük a jobb oldalon a német fordítás. A hagyatékban nem maradt fenn fordítás, csak Paasonen néhány, a szöveg értelmezését segítő megjegyzése a margón –

ezek a sajtó alá rendezéskor a baloldalra, az eredeti szöveg alatti lábjegyzetbe kerültek. A feldolgozó saját megjegyzései a német fordítást követően, a fordításban jelzett számok sorrendjében, végjegyzetek formájában jelennek meg, így a négy mese négy külön fejezetet alkot. A kommentárok számozása minden szövegben újra indul, s az egyes kommentárokra való utalás a mese német nyelvű címével és a számmal történik. A jegyzetekben Vértes Edit minden, a kézirattal kapcsolatos információt közöl. Pontosán dokumentálja Paasonen áthúzásait, javításait, egyetlen tétova vonás sem kerüli el a figyelmét. A vitás, bizonytalan szóértelmezéseket szinte hangosan gondolkodva próbálja megoldani, dilemmáit az olvasó elé tárja. Külön kiemeli a figyelemre méltó nyelvtani alakokat, s helyenként néprajzi, folklorisztikai magyarázatokat is ad.

Paasonen eredeti kéziratának a gondozása nyilván sok fejtörést okozott még egy olyan tapasztalt hagyatékkiadónak is, mint Vértes Edit. Maga Paasonen bizonyára nem ilyen formában akarta nyomdába adni a kéziratot. De mit változtatott volna rajta? A sajtó alá rendezés során Vértes Edit – igen helyesen – pótolta a hiányzó idézőjeleket, hogy a párbeszédet könnyebben lehessen értelmezni. De vajon a szerző következetesebbé tette volna-e a magánhangzó-harmónia jelölését? Ez izgatta Vértes Editet is, aki a Paasonen – Donner szótár alapján próbált tájékozódni a 20. század eleji jugani magánhangzó-harmónia meglétéről. Tapasztalatait alapos tanulmányban tette közzé (Vértes 1999). Eszerint Paasonen ottjártakor a jugani nyelvjárásban már megindult a magánhangzó-harmónia felbomlása. A toldalékokban csak az *a* hangnak volt palatális megfelelője. A redukált magánhangzók veláris mássalhangzók (*k, ŋ, ɣ*) környezetében velárisak, foghangok (*n, t, l*) mellett palatálisak voltak. Ha így volt, akkor lehet, hogy fölösleges az a tucatnyi javítás minden oldalon, mely a magánhangzó-harmóniát igyekszik visszaállítani. Lehet, Paasonen nem figyelmetlenségből, hanem meggyőződésből hagyta el a magas-mély különbségre utaló jeleket a többedik szótagban. Az olvasó számára természetesen végig elkülönül az eredeti szöveg és a javítás – Vértes Edit kiegészítései, javaslatai mindig szögletes zárójelben szerepelnek.

Paasonen nem zöldfülű nyelvészként került az Ob-vidékre. Mielőtt az osztják nyelvterületre érkezett, már alaposan megismerte a mordvin nyelvjárásokat, dolgozott cseremiszi, tatár és csuvas területen. Tapasztalt gyűjtőként tette a következő megállapítást: „Vähemmänkin tekstimäärän kirjaanpano niin vaikeasta kielestä kuin täkäläiset ostjakinmurteet ovat vie odottamattoman paljon aikaa, ja ilman tekstejä on kielentutkijan työ höllällä perustuksella, puhumattakaan folkloren arvosta sellaisenaan”. (JSFOu XXI/5: 17)² De megbirkózott mind a

² [Olyan nehéz nyelvből, mint az itteni osztják nyelvjárások, kevés szöveg lejegyzése is váratlanul sok időbe kerül, szöveg nélkül viszont gyenge alapokon áll a nyelvész munkája, nem is szólva a szövegek folklorisztikai értékéről.] (Az idézeteket én fordítottam, Cs. M.)

kondai, mind a szurguti nyelvjárással, s olyan pontos a lejegyzése, hogy olvasás közben szinte hallani lehet a mesét.

Az ember nem győz csodálkozni, hogy milyen jó füle volt Paasonennak. Pontosan jelölte a magánhangzó-hosszúságokat, megkülönböztette a spirantikus λ allofonjait szókezdő, szóvégi és szóbelseji helyzetben, jelölte a mássalhangzók geminációját redukált magánhangzó előtt. A fonetikusoknak külön csemegét jelenthet az inetimologikus $-t$ - jelölése. Annak idején, amikor 1992-ben először hallottam szurguti osztják beszédet, a spirantikus λ előtt magam is hallani véltem a zárfelpattanást (Jankó János is tl , txl betűkkel jelölte ezt a hangot), de az én lejegyzésemben győzött a morfológiai elemzés és a fonematikus írás elve. Paasonen viszont ilyen mondatokat ír le: $\bar{t}k\bar{i} \bar{a}\bar{i}\bar{\lambda} \bar{k}\bar{o}\bar{t}\bar{\lambda}\bar{\gamma} \bar{a}\bar{m}\bar{\delta}\bar{s}\bar{t}\bar{\lambda}$. $\delta w \acute{a}\bar{s}\bar{t}\bar{\lambda}m\bar{i}n \grave{a}\bar{m}\bar{\delta}\bar{s}\bar{t}\bar{\lambda}$ 'Der Alte sitzt wortlos. Er sitzt, den Kopf herunterlassend' (26). S mint Vértes Edit jegyzeteiből megtudjuk, a $-t$ - legtöbbször utólagos betoldásként került a λ elé (Ein Boot machen Komm. 3). Még érdekesebb a nazális és a szibiláns között megjelenő inetimologikus $-t$ -, pl. $m\grave{a}nts\grave{\alpha}\gamma\grave{\alpha}n$ 'sie beide gingen' (96). Sok egyéb hangtani kérdést is újra kell gondolnunk a Paasonen szövegek fényében, mint pl. az \check{u} fonéma helyzetét, a γ és j hiátustöltő szerepét, a szótagképzés kérdését, és a redukált hangok hangszínét. Egyesek szerint anakronizmusnak tűnhet bonyolult fonetikai jelekkel megterhelt szöveget közölni a 21. században, de igaza volt Vértes Editnek, amikor hű volt Paasonen jelölési módjához – így sokkal több információt tartalmaz a szöveg, s olyan információkat, melyeket csak itt találunk meg. A későbbi feldolgozásokban már helye lehet a fonematikus átírásnak, de ebben az első közlésben minden apró jelnek szerepelnie kell.

Alaktani szempontból a legnagyobb meglepetés az $-s$ - jeles múlt idő használata, mivel ennek nincs nyoma Paasonen nyelvtani feljegyzéseiben. Tudtuk, hogy Paasonen grammatikai feljegyzései igen vázlatosak. Nem szerepel köztük például a passzív igei paradigma sem, de természetesen a szövegekben gyakoriak a passzív igealakok. A szövegek tanúsága szerint az $-s$ - jeles és a (szinkrón értelemben) jeltelen múlt idő használatában a 20. század elején már nem volt funkcionális különbség, ezért is kopott ki az egyik mára a használatból. Karjalainen tremjugani felszólító módú paradigmája viszont nem nyer megerősítést a jugani szövegek által, s a $-pti$ distributívusrag is csak időhatározói jelentésű frazeológiai egységekben jelenik meg $k\grave{o}w\grave{p}t\bar{i} w\bar{a}n\grave{\alpha}p\bar{i} w\grave{\alpha}\bar{i}\bar{\lambda}\bar{\alpha}t$ 'Sie leben lange, kurze[Zeit]' (48), $k\grave{\alpha}t\bar{i}\bar{\alpha}p\bar{i} \grave{a}\bar{i}\bar{\lambda}\bar{\delta}\bar{\gamma}\bar{\alpha}n$ 'Sie zwei liegen von Tag zu Tag' (56).

A szövegek lexikai vizsgálata is érdekes eredményeket hozhat. Első olvasásra is meg lehet állapítani, hogy száz év alatt a nyelv nem változott annyit, hogy ne lehetne megérteni. A részletes elemzést viszont a mai beszélőkkel együtt kell elvégezni. Ezt a munkát én már elkezdtem, amikor 2001 novemberében Hanti-Mansziszokban voltam. A frissen megjelent könyvből vittem néhány példányt a helyi kutatóknak a Finnugor Társaság ajándékképpen, többek között Agrafena

Peszikovánek, aki a szurguti nyelvjárás specialistája. Mivel előzőleg átírtam a szövegeket cirill betűkkel, Agrafena el tudta olvasni őket a konferencia szünetében, és megdöbbenve mondta: „Nem is tudtam, hogy nálunk is használták a *põr wájɣɣ* kifejezést 'farkas' jelentésben. Azt hittem, hogy ez északi hanti szó”. Karjalainen szótárában a szó Trj. alakja mellett ez a megjegyzés áll: „tätä sanaa ostjakit pelkäävät käyttää, sillä peto kuulee sen ja vihastuneena rupeaa porolaumoja hävittämään”³ (KT 206a). Ime, újabb példa a tabusabályok működésére és annak következményére.

A legnagyobb, és nehezen megkerülhető talány a szövegek nyelvjárásának kérdése. Paasonen keleti osztják gyűjtését jugani anyagként tartja számon a tudomány, és mereven elkülöníti Karjalainen tremjugani hagyatékától. De biztos-e, hogy a Jugan folyó mentén használt nyelvváltozatot tanulmányozta Paasonen? Otto Donnerhez írt leveleiből és a Helsinki Egyetem konzisztóriumára készült jelentéséből tudjuk, hogy a hóolvadás után készült elhagyni Szurgut városát, és a Jugan menti falvakban kívánta folytatni a gyűjtést. Május végén azonban hirtelen vissza kellett utaznia Finnországba. (JSFOu XXI/5: 18, Hajdú – Mikola 1992). Később úgy alakult az élete, hogy nem tért többet vissza Szibériába. Tehát nem járt a Juganon. A szurguti nyelvjárást márciustól május végéig tanulmányozta, de adatközlőiről nagyon keveset tudunk. Két szöveg mellett van megadva adatközlő neve: az első mesét feltehetőleg Kriška Kančia mondta el (Ein Boot machen Komm. 1), a harmadikat Stepan Jepartin (Das Sieben-Haus-Dorf Komm. 1). Ez utóbbinak a lakóhelye is ismert: „*mák.* (Max) nim. jurtesta, Obin varrelta 60 virstaa Surgutista ylõspäin”. azaz *mák.* nevű faluba való, mely az Ob parttól és Szurguttól 60 versztnyire fölfelé helyezkedik el. Vagyis éppen az ellenkező irányban, mint a Jugan folyó. Természetesen lehet, hogy Jepartin eredetileg a Juganon élt, és házasság révén került a *mák.* azaz hód-nemzetség területére, a Tromagan-Agan vidékére. 1898-ban Jankó János lelkiismeretesen feljegyezte a Kis- és a Nagy-Jugán összes lakójának nevét, de az ő listáján sem Kančia, sem Jepartin név nem szerepel. A Kančia egyébként is igen ragadványnévgyanús elnevezésnek tűnik. Jankó jegyzékében a Nagy-Jugan-parti családok között volt egy Jeparkin nevű férfi, aki a Leikov családdal együtt élt (Jankó 2000: 183). Lehet köze a mi Jepartinunkhoz? Én magam 1993-ban egy olyan Jeparkin nevű emberről hallottam, aki az Agan partjáról költözött Ugutba, azaz a Nagy-Jugán partjára.

Sajnos, olyan kevés az ismeretünk mind a száz évvel ezelőtti, mind a mai szurguti nyelvjárásokról, hogy nem nagyon tudunk különbséget tenni a tremjugani és a jugani változat között. Ma a legfeltűnőbb hangtani különbség a *J í ~ Tra č ~ Ag c* ejtése, de ez újabb jelenségnek tűnik. Karjalainen hangjelölése arra utal,

³ [Ezt a szót az osztjakok félnek használni, mivel az állat meghallja, és mérgében pusztítani kezdi a rénszarvasnyájakat.]

hogy ő *t*-t hallott a Tremjuganon, Paasonen pedig ugyanazt a hangot *k* jellel jelöli – számomra ismeretlen okból. Nagy kár, hogy Karjalainen és Paasonen, akik egyidőben voltak Szurgutban, s a krónika szerint többször együtt vadásztak, nem egyeztették traszkripció elveiket.

Az egyetlen köztudomású hangtani kritérium, mely megkülönbözteti a jugani tájszólást a többi szurgutitól az, hogy bizonyos esetekben, főként *k*- utáni helyzetben, de nem kivétel nélkül az ősszóják **ü* a juganiban megőrződött, míg a többi tájszólásban *i*-vé vált. (OL 213–214, OstjVok 32, 79–80, Honti 1982: 61, Honti 1984: 20). E változásra a legbiztosabb példa a 'felkel' jelentésű ige. Paasonen szótárában a *kü*- alakot találjuk (PD 771), a most megjelent szövegekben viszont ez a szó háromszor is *i*-vel áll! *nòk kīlā* 'steh auf' (30), *nòk kīlās* 'Er stand auf' (70), *nòk kīlāḡən* 'Von dort stehen sie auf' (96). Az ellentmondást Vértes Edit is észrevette, és mindhárom alkalommal szóvá tette a kommentároknál (Ein Boot machen Komm. 87, Sieben-Haus-Dorf Komm. 33, Vögelchen Komm. 40). Lehet, hogy a szóanyagot még jugani adatközlőktől gyűjtötte Paasonen, de a szövegeket nem? Vagy lehet, hogy a jugani *ü* csak legenda? Én legalábbis az 1990-es években nem hallottam a Juganon *ü* hangot.

Mint már említettem, Paasonen szövegei fordítás nélkül maradtak fenn. Vértes Edit gyakran a lehetetlennel birkózva értelmezte a meséket. Szívós munkával, a szótárak és vaslogikája segítségével kereste a megoldást, s a legtöbb esetben sikerrel járt. Néhány szót az éppen Budapesten tartózkodó Jeremej Ajpin író fejtett meg. A mintaszerű kötetben én csak néhány tévedést vettem észre. A további kutatást előmozdítandó az alábbiakban felsorolom őket. Az egyszerűség kedvéért a saját fordítási javaslataimat magyarul közlöm.

18. o.: *tēmī antl kō tōt āmōstl* 'Dieser grosse Mann sitzt dort.' A szerző érzi, hogy sántít a fordítás, s a jegyzetben lehetségesnek tartja a 'Dieser, der grosse Mann sitzt dort' változatot is (Ein Boot machen Komm. 19), de *temi* mutató névmásnak a mondat elején 'hát, íme' jelentése is van, ezért helyesebb: *Hát, íme egy nagy ember ül ott.*

24. o.: *òs kōlattēnām àl mōnā* 'wundere dich noch nicht'. A fordítást Vértes Edit a PD 783-ra hivatkozva indokolja (Ein Boot machen Komm. 52), de talán helyesebb lenne a PD 782 alapján fordítani, így: *még egyszer ne vessz el.*

28. o.: *kōjāñnə lītāz nōḡātī pīrtāt?* 'Von wem wurde dir befohlen ihn zu essen?' A kommentárban Vértes Edit megjegyzi: *pīrtāt* als J Imperativ unverstündlich, als Passiv schwer deutbar (Ein Boot machen Komm. 74). Pedig minden rendben van, ez egy 3Pl alakú passzív ige, melynek a logikai tárgya az előző mondatban szerepel (az emberek). Tehát: *Ki által rendeltettek ők neked megevésre?* A passzív igének a logikai tárgyra utaló anaforikus használata izgalmas sajátosága a szurguti nyelvjárásnak, s ez a most megjelent szövegek alapján még sikeresebben vizsgálható.

30. o.: $\bar{a}t\bar{i}l\ \bar{i}m\bar{i}\ \bar{k}\bar{o}l\bar{a}m\ \bar{p}\bar{o}r\bar{a}\ \bar{k}\bar{o}k\bar{a}t$ 'Allein die Frau blieb zurück'. Vértés Edit a jegyzetben (Ein Boot machen Komm. 82) szóvá teszi, hogy a $\bar{k}\bar{o}l\bar{a}m\ \bar{p}\bar{o}r\bar{a}$ szó szerkezet nem illik össze. Ez igaz is, mert a $\bar{p}\bar{i}r\bar{a}$ igekötő a $\bar{k}\bar{i}t'$ igéhez tartozik. A mondat jelentése: *Az egyedülálló anyó[val] hárman maradtak.*

30. o.: $\bar{s}\bar{a}r\ \bar{o}l\bar{a}\ w\bar{o}g\bar{l}\bar{a}.\ \bar{o}l\bar{a}\ w\bar{o}d\bar{l}.\ (...)\ \bar{s}\bar{a}r\ m\bar{a}t\bar{t}\bar{a}\ \bar{o}l\bar{a}\ w\bar{o}g\bar{l}\bar{a}!$ 'Rufe ihn nur herunter. Er rief ihn herunter.(...) Auch irgendwas ruf herunter!' A szövegben itt nem $w\bar{a}g-$ 'rufen, hív, kér' (PD 2883, KT 216a) ige szerepel, hanem a $w\bar{i}g\bar{a}l-$ 'sich senken, leereszkedik' (PD 2886, KT 214a), ugyanúgy, mint a 22. oldalon, amit Vértés Edit helyesen fordított, és a jegyzetben (Ein Boot machen Komm. 40) tudatosította is a problémát. A mondatok tehát helyesen: *Nosza, ereszkedj le. Leereszkedett. (...) Azt mondta, hogy nosza, ereszkedj le. A m\bar{a}t\bar{t}\bar{a} partikula nem szerepel a szótárakban, de idézet bevezetéséhez használják, 'úgymond, aszongya' értelemben (vö. Csepregi 1998: 162).*

40. o.: Komm. 67: Vértés Edit rám hivatkozva próbál megfejtteni egy szót, azt állítván, hogy én is veláris magánhangzót használok az $a\bar{a}m-ta$ igében. A szövegek értelmezésekor ő még csak részleteiben ismerte készülő chrestomathiamat, így nem vette észre, hogy a mellékjel nélküli a -t én a palatális (az én rendszeremben centrális) hang jelölésére használom (vö. Csepregi 1998: 12).

59. o.: Komm. 10: A jegyzetben értelemszerűen nem Karjalainen, hanem Paasonen központozásáról van szó.

70. o. $\bar{k}\bar{a}k\bar{a}\ m\bar{a}t\bar{a}\ w\bar{a}i\bar{d}g\ \bar{a}n\bar{t}\bar{a}\ w\bar{a}l\bar{l}\bar{a}n?$ 'Bleib, was für ein Tier hast du nicht gefangen?' A jegyzetből kiderül, hogy a szerző is kínlódik a szótárban nem szereplő szó jelentésével. A $\bar{k}\bar{a}t\bar{a}$ 'nos, nocsak, lám' tipikusan beszélt nyelvi partikula, a mondat elején áll, mint a $\bar{i}l\bar{a}k\bar{a}$ 'hát, aztán'. Szabad fordításban így hangozna a mondat: *Hát semmit sem lőttél?*

70. o.: $\bar{k}\bar{a}t\bar{l}\ m\bar{a}r\bar{r}\bar{a}\ a\bar{w}\bar{l}\bar{a}l\ \bar{t}\bar{a}l\bar{l}\bar{a}l[,] \bar{i}l\bar{a}k\bar{a}s.\ \bar{a}w\bar{l}\bar{a}l\bar{a}\ \bar{l}\bar{i}l\bar{t}\bar{a}g\bar{a}\ \bar{a}n\bar{t}\bar{a}\ \bar{l}\bar{a}p\bar{s}\bar{a}t.\ \bar{p}\bar{a}\ \bar{o}t\bar{a}t\ \bar{i}d\bar{o}z\ \bar{k}\bar{o}i\bar{s}\bar{a}l\bar{l}.\ \bar{i}l\bar{a}k\bar{a}k\bar{a}n\bar{a}m\ \bar{t}\bar{a}l\bar{a}k\bar{s}\bar{a}t\bar{a}z\ \bar{r}\bar{a}n\bar{a}p\bar{a}s.$ 'Den Tag lang zieht er seinen Schlitten, er schoss. [In] seinen Schlitten [um zu] Essen hatten sie keinen Platz. Fremde Dinge lässt er dort zurück. Er begann [den Schlitten] heimwärts zu ziehen'. Az első mondatban nem a $\bar{t}\bar{a}l-$ 'húz' (PD 2448) jelentésű ige áll, hanem a $\bar{t}\bar{a}l$ 'tele' jelentésű szó (PD 2490), ugyanaz, mint a 72. lapon is: $\bar{k}\bar{a}t\ \bar{t}\bar{a}l\bar{l}\bar{a}l$ 'das Haus ist voll'. A 'húz' ige inchoatív képzős alakja egyébként az utolsó mondatban jelenik meg. A második mondatban nem a $\bar{l}\bar{i}-$ 'eszik', hanem a $\bar{l}\bar{i}l-$ 'megpakol' (KT 1111ab) ige áll. A harmadik mondatbeli $\bar{p}\bar{a}$ szócskának 'egyik, másik' jelentése is van. A fordítás helyesen: *Egy nap alatt a szánja tele van, lőtt. Szánjába rakodni már nem volt hely. Egyes dolgokat otthagytott. Hazafelé kezdte húzni.*

72. o.: $\bar{k}\bar{i}\ \bar{p}\bar{u}t\bar{a}t\ \bar{u}t\bar{a}\ w\bar{a}i\bar{l}\bar{a}n!$ 'Diese Töpfe sehnd nehmt sie!' Vértés Edit maga sem elégedett a fordítással, s a jegyzetben mást ajánl: 'Diese Töpfe nehmt ans Ufer' (Sieben-Haus-Dorf Komm. 64). Az $\bar{u}t\bar{a}$ valóban igekötő, a $\bar{n}\bar{i}k$ igekötő

párja, s mint ilyen, 'fel, a víz felől a partra, a házban a szent sarok irányába, le a tűzről' jelentésű (vö. Csepregi 1998: 37). A mondat tehát helyesen: *Az üstöket vegyétek le a tűzről!*

76. o.: *tõrram ȭnam ı̄ē̄ə̄ə̄: ñə̄ñı̄ǟ ò̄pı̄ǟnät ə̄ı̄kà wə̄ı̄ə̄ə̄. tõrram pə̄ı̄tā̄ ı̄ə̄ə̄.* 'Gott schaut nach unten. Die Nichten mit ihren älteren Schwestern leben zusammen. Es [wörtl. der Himmel] fing an zu frieren'. Az osztják mesélő nem mindig ügyel arra, hogy kitegye az alanyt, ha az változott az előző mondathoz képest. Ez téveszthette meg a fordítót. Mivel a 'húg, néne' szavak nemcsak édes testvéreket, hanem az összes apai ágon való nőunokatestvért jelentik, itt a férfiak együttéléséről van szó az azonos nemzetségbe tartozó nőrokonokkal, ami a hanti házassági szokások szerint vérfertőzés. A harmadik mondatban pedig nem a *pät-* 'fagy' igével van dolgunk (PD 1885, KT 770a), hanem a *pjt-* 'haragszik' igével (PD 1891, KT 773b). Ezért a helyes fordítás: *Az Isten lenézett. [Az emberek] hűgaikkal, nénjeikkel élnek együtt. Az Isten megharagudott.* Ezután következik a három csapás leírása, mellyel az Isten elpusztította a bűnös embereket.

1901. május 30-án Paasonen abbahagyta a munkát és felült az Obon induló első hajóra, hogy mielőbb Finnországba érhesen. Nem pánikszerűen hagyta el a várost: az indulás napján még feljegyzett egy mesét. A gyors elhatározás oka az volt, hogy hírt kapott a Helsinkii Egyetemen megürülő finnugor professzori állásról, és személyesen akarta beadni pályázatát. Az állást megkapta, de csak hosszas huzavona után, 1904-ben. A kései utód nem tud szabadulni a gondolatától, hogy mennyivel fontosabb lett volna alaposan leírnia a szurguti osztják nyelvjárást. Sőt, tudjuk, hogy Paasonen tervei között szerepelt a Szurgut környéki obi osztjakok felkeresése is⁴ – ők azóta már nyomtalanul eltűntek. De nem okolhatjuk Paasonent – sem ő, sem más nem tudhatta akkor, hogy soha vissza

⁴ Kuinka kauvan työskentelyni Jugan'in murteen alalla tulee kestämään, on vaikea edeltäpäin tarkoin määrätä, paljon riippuu tietysti siitä, minkä verran tekstejä tahtoo ja voi saada kerätyksi. Sekä Jugan'in ostjakeilta että Ob'in varrella asuvilta ostjakeilta näyttää folklorea olevan runsaasti saatavissa. Osotteeksi sen rikkaudesta mainittakoon että karhunpeijaisissa, joita viime tammikuussa vietettiin eräässä 25 virstan päässä Surgut'ista länteen päin sijaitsevassa pikku kylässä ja joissa minäkin eräänä iltana olin läsnä, useampana päivänä peräkkäin esitettiin noin kahdeksatta sataa laulunäytelmää enimmäkseen leikillisiä tai pilkallisia kuvauksia metsästys- ja kalastusseikailuista, samantapaisia kuin ne, joita Ahlqvist kirjassaan „Unter Wogulen und Ostjaken” kertoo nähneensä pohjoisilla vogueuleilla. (JSFOu XXI/5: 17) [Meddig tart a jugani nyelvjárással való foglalkozásom, előre nehéz meghatározni, természetesen sok függ attól, hogy mennyi szöveget akar és tud gyűjteni az ember. Úgy tűnik, hogy mind a Jugan mentén, mind a Szurgut közelében az Ob partján élő osztjakoknak gazdag a folklórkincsük. Csak megemlítem, hogy azon a medveünnepen, amit az elmúlt januárban tartottak egy Szurguttól 25 versznyire nyugatra lévő kis faluban, és amelyen egy este én is részt vettem, több napon át több mint hétszáz énekes színjátékot mutattak be, főként halász- és vadászalandok tréfás vagy gúnyos ábrázolásait, hasonlókat, mint amit Ahlqvist is látott az északi voguloknál, amint arról az „Unter Wogulen und Ostjaken” című művében beszámolt.]

nem térő lehetőséget hagyott kihasználatlanul. Csak örülhetünk, hogy legalább négy rövid mese segít megismerni a száz évvel ezelőtti szurguti osztják nyelvet – s köszönjük Vértes Editnek, hogy kiadta a szövegeket.

Csepregi Márta

Irodalom, rövidítések

- Castrén, Mathias Alexander (1849), Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. St. Petersburg.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. SUA Supplementum 6.
- Csepregi Márta (2000), Jankó János osztják szójegyzéke. In: Jankó János (2000): Utazás Ostjákföldre. Series Historica Ethnographiae 11. Néprajzi Múzeum, Budapest. 375–391.
- Hajdú Péter – Mikola Tibor (1992), Heikki Paasonen osztjákföldi levelei Otto Donnerhez. In: Hajdú Péter (szerk.), Zsirai Miklós emlékkönyv. UT 5: 129–181.
- Honti László (1978), Tromagani osztják szövegek. NyK 80: 127–139.
- Honti László (1982), Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiatica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László – Rusvai Julianna (1977), Pimi osztják szövegek. NyK 79: 223–232.
- Jankó János (2000), Utazás Ostjákföldre. Bevezetővel ellátta, szövegét gondozta ifj. Kodolányi János. Series Historica Ethnographiae 11. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- KT = Karjalainen – Toivonen 1948.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik (1904), Zur ostjakischen Lautgeschichte. MSFOu 23.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik – Toivonen, Yrjö Henrik (1948), Ostjakisches Wörterbuch. LSFU X/1–2.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik – Vértes, Edith (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu 128.
- OA = Steinitz 1975–1989.
- OL = Karjalainen 1904.
- OstjVok = Steinitz 1950.
- PD = Paasonen – Donner 1926.
- Paasonen, Heikki (1903), Matkakertomuksia vuosilta 1900–1902. JSFOu 21/5: 13–22.
- Paasonen, Heikki – Donner, Kai (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. LSFU II.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (1963), Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. JSFOu 66.
- Pápai Károly – Munkácsi Bernát (1896), Déli osztják szójegyzék. NyK 26: 9–66.
- Sirelius, Uno Taavi – Schellbach, Ingrid (1983), Reise zu den Ostjaken. Travaux ethnographiques de la Société Finno-Ougrienne 11. Helsinki.

-
- Steinitz, Wolfgang (1950), *Geschichte des ostjakischen Vokalismus*. Akademie Verlag, Berlin.
- Steinitz, Wolfgang (1975–1989), *Ostjakologische Arbeiten I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vértes Edit (1999), Az osztják magánhangzó-illeszkedés felbomlásához. *MNyj* 36: 129–142.